

KOGNITIV MUSTAQILLIKNING MOHIYATI VA UNING O'QUV JARAYONIDA TUTGAN O'RNI

Burxanov Sunnat Ulug'bek o'g'li

JizPI, "Transport muhandisligi", fakulteti tyutori

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14059520>

ARTICLE INFO

Received: 5 th November 2024
Accepted: 6th November 2024
Published: 8th November 2024

KEYWORDS

mustaqillik, kognitiv,
jarayon, ob'yekt, bilim, faollik,
kompleks, bilish mustaqilliki,
o'z-o'zini o'zgartirish, kognitiv
mustaqillik, axborot
mustaqilliki, ichki jarayon.

ABSTRACT

Ushbu maqolada kognitiv mustaqillik tushunchasining lug'aviy ma'nosi, uni qo'llanilish sohalari, o'quv jarayonidagi tutgan o'rni va tarkibiy tuzilishi haqida so'z boradi. Shuningdek, talabaning bilish jarayonida faolligi, o'z-o'zini o'zgartirish, o'z-o'zini rivojlantirish mustaqilliki, insonning tashqi dunyo bilan faol o'zaro ta'siri, shaxsning maqsadli kompleks shakllanishi haqida so'z boradi.

Kognitiv mustaqillikni rivojlantirish maktab yoshidagi o'quvchilardan boshlash maqsadga muvofiqdir, chunki insonning tashqi dunyo bilan o'zaro ta'siri uning mustaqilliki va mustaqilliki tufayli mumkin. Mustaqillik insonning aqliy fazilatlarini, uning mustaqilligi va tashabbuskorligini shakllantirishning ajralmas shartidir.

Kognitiv mustaqillik pedagogik hodisa sifatida ikki tomonlama o'zaro bog'liq jarayondir: bir tomondan, kognitiv mustaqillik o'quvchining o'zini o'zi tashkil etishi va o'zini o'zi anglash shaklidir; ikkinchi tomondan, kognitiv mustaqillik o'qituvchining o'quvchining bilish mustaqillikini tashkil etishdagi alohida harakatlarining natijasi sifatida qaraladi.

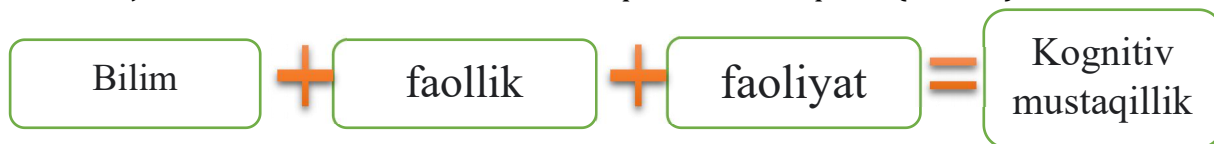
Shuning uchun, kognitiv mustaqillikni belgilashda biz kognitiv mustaqillikning qaysi turi yoki qaysi tomoni haqida gapirayotganimiz haqida tasavvurga ega bo'lishimiz kerak. Shu bilan birga, shuni unutmashimiz kerakki, o'qituvchining sa'y-harakatlarining yakuniy natijasi o'quvchining maxsus tashkil etilgan mustaqillikini mustaqil mustaqillikga, o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga aylantirishdir. Shunday qilib, kognitiv mustaqillikning ikkala turi ham bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Bir qator tadqiqotlarda kognitiv mustaqillikni o'rganish muammosi ijodkorlik kontekstida ko'rib chiqildi. Xususan, talabaning rivojlanishidagi eng muhim qonuniyatlarni L.V. Zankovning o'ziga xos xususiyatlari. L.V. Zankov yuqoriga e'tibor qaratmoqda umumiy rivojlanish maktab o'quvchilari; trening o'tkaziladigan yuqori darajadagi qiyinchilik; o'quv materialining tez sur'ati; nazariy bilimlar ulushining keskin ortishi. L.V. Zankov ta'kidlaganidek, o'quv materialini asossiz soddalashtirish, uni o'rganishning asossiz sekin sur'ati va takroriy monoton takrorlash, ehtimol, maktab o'quvchilarining intensiv rivojlanishiga yordam bera olmaydi. O'zgarishlar o'quv materialini chuqurlashtirishda, ko'proq hajmdagi nazariy tahlillarda, talabaning nazariy tafakkurini rivojlantiruvchi umumlashmalarda bo'lishi kerak. Ushbu ta'lim tizimi o'quvchilarning tafakkurini, hissiy sohasini rivojlantiradi, materialning umumiy ma'nosini, asosiy mazmunini tushunish va aniqlashga o'rgatadi.

Ushbu maqolada biz "kognitiv mustaqillik" tushunchasining mohiyati, tarkiy tuzilishi aniqlab beramiz va uni ixtisoslik fanlar sohasi uchun aniqlaymiz.

Kognitiv mustaqillik - bu ikki tushunchaning birlashmasidan tarkib topgan. Ya'niy "idrok" (kognitiv mustaqillik) va "faollik".

Tizimli yondashuv nuqtai nazaridan birinchi qadam "kognitiv mustaqillik" atamasining tarkibiy sxemasini uning tarkibiy tushunchalarini ajratib ko'rsatish orqali kengaytirilgan ko'rinishini ajratib ko'rsatishdir: "idrok", "mustaqillik", "mustaqillik" (1-rasm).

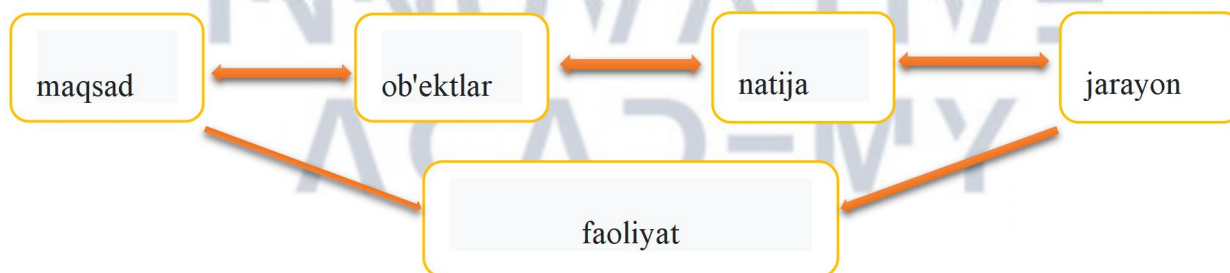
1-rasm - "Kognitiv mustaqillik" tushunchasining tuzilishi

Bilish psixologik-pedagogik kategoriya bo'lib, bu jihatda V.Ya. Laudis ta'kidlashicha, kognitiv mustaqillik "o'z-o'zini o'zgartirish, o'z-o'zini rivojlantirish mustaqillikidir" [7, p. 39].

Keling, "kognitiv mustaqillik" tushunchasining ikkinchi qismiga to'htalib o'tamiz. Keng ma'noda "mustaqillik" atamasi mualliflar tomonidan "shaxsning sub'ektning o'zi tomonidan tashkil etilgan, tartibga solinadigan va tuzilgan mustaqillikdagi funksional namoyon bo'lishi" deb ta'riflanadi.

T.I. Shamovanning ta'kidlashicha kognitiv mustaqillik talabning bilish jarayonida faolligiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Xuddi shunday, biz uchinchi atama - "mustaqillik" ni tahlil qilamiz. Ushbu atamaning talqinini beradigan ba'zi manbalarga (Ensiklopedik lug'at, Psixologik lug'at) murojaat qilib, biz ta'rifni shakllantiramiz [8, 38-b].

Mustaqillik - bu insonning tashqi dunyo bilan faol o'zaro ta'siri bo'lib, uning davomida ob'ektga maqsadli ta'sir qilish tufayli u o'z ehtiyojlarini qondiradi. Mustaqillik maqsad, vosita, natija va jarayonning o'zini o'z ichiga oladi (2-rasm).

2-rasm - "Mustaqillik" tushunchasining blok diagrammasi

Tushunchaning taqdim etilgan umumlashtirilgan strukturaviy sxemasi asosida talabalarning bilim faolligi mohiyatini aniqlashtirish mumkin [9-12].

Kognitiv mustaqillik jarayonning tarkibiy qismlariga motivasiya, o'quv mustaqilliki va ijtimoiy tartibga solish yordamida bilimga bo'lgan ehtiyojdan erishish mumkin bo'lgan natijaga qadar shaxsiy o'zini o'zi harakat qilish kabilar kiradi. Quyida pedagogik olimlar tomonida kognitiv mustaqillikga berilgan ta'riflarga to'htalib o'tamiz.

Kognitiv mustaqillik - "shaxsning maqsadli kompleks shakllanishi bo'lib, u turli xil omillar ta'sirida o'zlashtiriladi, mustahkamlanadi va rivojlanadi: subektiv (qiziqish, qat'iyat, iroda, motivasiya va boshqalar); ob'ektiv (atrof-muhit sharoiti, o'qituvchining shaxsiyati, o'qitish texnikasi va usullari)".

Kognitiv faollik - bu shaxsning zarur kasbiy bilimlarni maqsadli va ongli ravishda egallash, kasbiy mustaqillikda doimiy ravishda o'zini-o'zi takomillashtirish qobiliyatida ifodalangan ajralmas sifati.

Kognitiv mustaqillik - bu "idrok jarayoniga intellektual-emosional munosabat, o'rganishga, shaxsiy va qo'shma vazifalarni bajarishga moyillik, o'qituvchi va boshqa o'quvchilar bilan hamkorlikda ishlashga qiziqish, amaliy va intellektual mustaqillikga intilish bilim taraqqiyotining dinamikasi".

Kognitiv faollik mustaqil, tashabbuskorlik mustaqillikida namoyon bo'ladigan shaxs xususiyati bo'lib, uning natijasi kasbiy kompetensiyalarning shakllanishi hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan ta'riflardan ko'rinib turibdiki, kognitiv mustaqillik tushunchasining mazmuni tadqiqot mazmuniga qarab o'zgaradi.

Shunday qilib, birinchi va uchinchi ta'riflar pedagogika sohasiga tegishli psixologiya, bu K.A. Abulxanova - Slavskaya, kognitiv mustaqillikni bilimlarni egallash muammosi bilan bog'liq holda ko'rib chiqish [1, 2]. R.S. Nemovning asarlarida. ta'kidlashicha, har qanday kognitiv mustaqillik nafaqat bilim, ko'nikmalarni egallashga, balki qobiliyat, xotira va fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan mustaqillik shaklidir. Yangi bilimlarni o'zlashtirish kognitiv mustaqillikning natijasi bo'lib, "faqatgina mustaqillik jarayonida ma'noga ega bo'ladi" [8, 176-b.].

Binobarin, kognitiv mustaqillik o'quvchini bilim olishga undaydigan faollik va o'quv motivatsiyasi bilan bog'liq. Motivatsiya qo'llaniladigan ruhiy stress tufayli o'quv materialini yaxshiroq eslab qolishga yordam beradi. DA.Ginesinskiy ta'kidlaydiki, bilim tashqi ta'sir va o'quvchining o'quv va kognitiv mustaqillik jarayonida ichki mustaqilliki natijasidir [6].

T.N.Bochkareva ta'kidlaganidek, "tegishli bilimlarga bo'lgan ehtiyoj o'quvchilarning faol kognitiv mustaqilliki uchun zaruriy shartga aylanadi" [4, 23-b]. Kognitiv mustaqillikning asosiy mezonini, bu holda, topshiriqni qabul qilish va bajarish (talabaning intellektual mustaqillikining muvaffaqiyati).

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, zamonaviy mehnat bozorida texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalari (OTM) bitiruvchilarining raqobatbardoshligining eng muhim shartlaridan biri bu o'z-o'zini tarbiyalash jarayonining uzluksizligiga yordam beradigan yuqori kognitiv faollikdir, deb aytish mumkin. Shularni inobatga olib biz kognitiv mustaqillikni quyidagicha ta'riflaymiz.

Kognitiv mustaqillik bu tegishli kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lgan, axborot kommunikasion texnologiyalarni o'zlashtirgan hamda kamida bitta horijiy tilni biladigan talabaning intellektual mustaqillikini tushunamiz.

Biz texnika yo'nalishi OTM lari yo'l muhandisligi yo'nalishi talabalari va ixtisoslik fanlari o'zlashtirish jarayoniga kognitiv mustaqillikning yuqoridagi ta'riflarini qo'llaymiz.

Avtomobil yo'llarini loyihalash fanini o'qitish jarayonida talabalarning kognitiv mustaqilliki ostida biz shaxsiy yoki guruh ishida avtomobil yo'llarini loyihalash bo'yicha o'quv vazifalarini o'rganish va bajarishga tayyorlikda ifodalangan kognitiv jarayonga kognitiv-psixologik munosabatni tushunamiz. Amaliy va intellektual mustaqillikga qiziqishning ortishi, bu fanni o'qitish samaradorligini belgilaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, bo'lajak muhandis shaxsining shakllanishi texnikumda amalga oshiriladi, shuning uchun avtomobil yo'llarini loyihalash fanini o'rganish jarayonida talabalarning xatti-harakati, ularning bilim faolligi fanlararo modullarga prognoz qilinadi va ular orqali.

M.A. Vikulinaning ishida kasbiy ta'lim jarayonida talaba xatti-harakatlarining uch turini aniqladi [5].

Keling, avtomobil yo'llarini loyihalash fanini o'rganish jarayonida kognitiv mustaqillikning mohiyati nuqtai nazaridan ushbu turdagi xatti-harakatlarning qiyosiy tahlilini keltiramiz (1-jadval).

Avtomobil yo'llarini loyihalash fanini o'rganish jarayonida o'quvchilarning xatti-harakatlarining turlari

Xulq-avor turi	O'rganishga munosabat	Kasbga yo'naltirish
1	Avtomobil yo'llarini loyihalash fanini o'qitishning maqsad va vazifalariga keng yondashish	Talaba o'zining keng ixtisosligi va ko'p qirrali kasbiy tayyorgarligi tufayli o'z kasbiy mustaqillikida AKT kompetensiyalaridan foydalanish imkoniyatini ko'radi.
2	Avtomobil yo'llarini loyihalash fanini o'qitishning maqsad va vazifalariga yuqori darajada ixtisoslashgan yondashuv	Talaba ayrim mavzularni chuqur o'rganish orqali avtomobil yo'llarini loyihalash bo'yicha o'quv dasturining ko'lamini kengaytiradi. U AKT vakolatlaridan faqat o'z kasbiy mustaqillikining aniq, yuqori ixtisoslashgan sohasida foydalanish imkoniyatini ko'radi.
3	Avtomobil yo'llarini loyihalash fanidan o'quv rejasi doirasida bilimlarni o'zlashtirish va ko'nikmalarni egallash.	Talaba o'quv dasturi doirasida yuzaki bilimlarni ko'rsatadi. U o'z kasbiy mustaqillikida AKT kompetensiyalaridan foydalanish imkoniyatini ko'rmaydi.

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, avtomobil yo'llarini loyihalash darslarida o'quvchilarning har bir xulq-atvori turi uchun o'quvchilarning kelajakdagi kasbida ushbu fanning ahamiyatini bilishlariga va talabalarining bilim faolligini rivojlantirishga qarab o'rganishga bo'lgan munosabat modeli mavjud.

Texnik maktabda avtomobil yo'llarini loyihalash fanini o'qitish jarayonida aniqlangan xulq-atvor tipologiyalarini (1-jadval) hisobga olgan holda talabalarining bilim faolligi konsepsiyasining mohiyatini aniqlab olaylik [10-14].

Talabalarining bilim faolligi - bu ta'lim mustaqilliki motivatsiyasi, ijtimoiy tartibga solish (ularning xususiyatlari va xulq-atvori tipologiyasini hisobga olgan holda) yordamida insonning o'z-o'zini harakati (avtomobil yo'llarini loyihalash bo'yicha bilimga bo'lgan ehtiyojdan erishish mumkin bo'lgan natijagacha) jarayonining integral tarkibiy qismidir. Uning namoyon bo'lishini aks ettiruvchi natijasiga, har safar bilishning yangi motivini yaratadi. Kognitiv situasion faollik asosan avtomobil yo'llarini loyihalash asosiy fan bo'lmagan mutaxassislik talabalarida kuzatiladi (masalan, qandolatchi oshpazlar, oziq-ovqat ishlab chiqarish texnologlari, ofisiantlar, barmenlar). Amaliyot shuni ko'rsatadiki, bunday talabalar loyihalash kursi bilan bog'liq holda o'z ta'lim maqsadlaridan xabardor emaslar, ular o'zlarining kasbiy mustaqillikida axborot kompetensiyalarini keyingi qo'llash imkoniyatlarini anglamaydilar, ular uchun 3 kognitiv mustaqillik jarayonida xulq-atvor turi.

Bu holatda motiv mavzuga bo'lgan ta'limiy qiziqish, o'quv materialining "yangiligi" yoki darsga ijobiy - hissiy, ishchi munosabatdir. Motivatsiya turida tashqi ko'rinish ustunlik qiladi: yomon belgi uchun jazodan qo'rqish. Operatsion komponent diqqatni jamlash, ilgari yodlangan materialni takrorlash, elementar aqliy operatsiyalar kabi vazifani bajarish uchun zarur bo'lgan minimal tayyorgarlik ko'nikmalari shaklida taqdim etiladi.

Kognitiv mustaqillikning tizimli darajasi talabaning o'quv maqsadlaridan xabardorligi bilan tavsiflanadi, u o'z kasbiy mustaqillikida axborot vakolatlaridan foydalanish imkoniyatini ko'radi, lekin faqat yuqori ixtisoslashgan sohada (masalan, elektron jadvallarda ovqatlanish

hisoblarini tuzish), u faol kognitiv mustaqillik jarayonida 2 xulq-atvor turi bilan tavsiflanadi [11-16].

Shunday qilib, oldingi, vaziyatli darajadagi talabaning bilish faolligining tuzilishi yanada rivojlanadi: o'quv qiziqishi o'quv materialining mazmuniga barqaror kognitiv qiziqishga aylanadi, hissiy kayfiyat mavzuga umumiy ijobiy munosabatda qayta tug'iladi.

Operasion komponent informatika bo'yicha asosiy bilim, ko'nikma va malakalarni qo'shadi, talabalar o'z-o'zini baholash qobiliyatini egallaydi.

Talabaning bilish faolligini rivojlanishining ijodiy darajasida tashqi motivatsiyani (bajarilmagan vazifalar uchun baholar bo'yicha jazolash qo'rquvi) ichki motivatsiyaga (talabaning o'quv maqsadlarini qayta ko'rib chiqish va ta'limning shaxsiy ahamiyatini anglash) o'zgarishi mavjud. Talaba savollar va o'quv maqsadlarini belgilashda mustaqillikni namoyon qiladi; yangi vazifalarni belgilashda tashabbus ishlab chiqiladi, muammolar va ularni hal qilish usullari o'z-o'zini rivojlantirish orqali. Bunday talabalar o'zlarining kasbiy mustaqillikida axborot kompetensiyasidan foydalanishning keng istiqbolini ko'rishadi, buning natijasida ular kognitiv mustaqillikda 1-xulq-atvor turini amalga oshiradilar.

M.A. Altuxovaning fikricha, "talabaning ma'lumotni idrok etish, tushunish, baholash bilan bog'liq universal o'quv mustaqillikini amalga oshirish qobiliyati kognitiv mustaqillikning operasion komponentining asosiy minimalini tashkil qiladi" [3, 171-b].

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, talabaning bilish faolligi rivojlanishi va axborot kompetensiyalariga ega bo'lish o'rtasida ikki tomonlama bog'liqlik mavjud degan xulosaga kelishimiz mumkin. Axborot kompetensiyalari talabalarning bilish faolligini rivojlantirishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Biroq, bu kompetensiyalarni egallash informatika kursini o'qitish jarayonida sodir bo'ladi, shuning uchun talaba darsda qanchalik faol o'zini namoyon qilsa, uning shakllanishi jarayoni shunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi.

Talabaning bilish faolligini rivojlantirish nuqtai nazaridan texnik maktabda informatika fanini o'qitish jarayonini tashkil etish (o'z-o'zini rejalashtirilgan darajaga ko'tarish) psixologik va pedagogik xususiyatlarni hisobga olgan holda mos o'quv qo'llanmalarini tanlashni talab qiladi. talabalar soni [13-15].

Shunday qilib, texnik maktab o'quvchisining avtomobil yo'llarini loyihalash fanini o'rganish jarayonida kognitiv mustaqillik konsepsiyasining mohiyati quyidagicha:

ta'lim mustaqillikini rag'batlantirish, ijtimoiy tartibga solish (ularning xususiyatlari va xulq-atvori tipologiyasini hisobga olgan holda) yordamida shaxsning o'z-o'zini harakati jarayonining integral tarkibiy qismi (avtomobil yo'llarini loyihalash bo'yicha bilimga bo'lgan ehtiyojdan erishish mumkin bo'lgan natijagacha). Uning namoyon bo'lishining refleksli natijasi, har safar bilish uchun yangi motivni yaratadi. Uning asosida va talabalarning xulq-atvori tipologiyasini hisobga olgan holda, talabaning bilish faolligini rivojlantirish uchun uch darajali tuzilma ishlab chiqilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Bulxonova, K.A. Psixologiya va shaxs ongi (Haqiqiy shaxsning metodologiyasi, nazariyasi va tadqiqoti muammolari): Tanlangan psixologik ishlar. - M.: "Amaliy psixologiya instituti" nashriyoti; Voronej NPO "MODEK", 1999. - 224 p.
2. Abulxonova - Slavskaya, K.A. Hayot strategiyasi [Matn] / K.A. Abulxonova - Slavskaya. - M.: Fikrlash, 1991. - 360 b.
3. Altuxova, M.A. Axborot kompetensiyalari jismoniy madaniyat oliy o'quv yurti talabalarining bilim faolligini rivojlantirish asosi sifatida. Vestnik ChGAKI. 2014. - 2-son (38). URL: <https://cyberleninka.ru/> (kirish sanasi: 02.06.2018).
4. Bochkareva, T.N. Universitet talabalarining kognitiv mustaqillik psixologik-pedagogik muammo sifatida // SISP.-2017.-No1. URL: <https://cyberleninka.ru/> (kirish sanasi: 27.06.2018).

5. Vikulina, M. A. Talabalarning kognitiv mustaqilliki: monografiya / M. A. Vikulina, S. N.
6. Ginetsinskiy, V.I. Nazariy pedagogika asoslari: 167-darslik [Matn] / V.I. Ginetsinskiy. - Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg davlat universiteti nashriyoti. 1992. - 154 b.
7. Lyudis, V.Ya. Talabalarning o'quv mustaqillikini shakllantirish [Matn] / Lyudis V.Ya. - M.: Moskva davlat universiteti nashriyoti, 1989. - 239 p.
8. Shamova, T.I. Maktab o'quvchilarining ta'limini faollashtirish [Matn] / T.I. - 208 b.
9. Askarov, I. B. (2017). The main stages of preparing future vocational education teachers for research activities. *Eastern European Scientific Journal*, (5).
10. Askarov, I. B. (2017). Management and planning of the process of formation of research skills and abilities of future teachers of vocational education. *School of the Future*, (2), 10-15.
11. Askarov, I. B. (2017). Basic approaches and principles of preparing future vocational education teachers for research activities. *Current Research in the Modern World*, (2-6), 25-32.
12. Askarov, I. B. (2016). Preparation for research activities of the future teacher of vocational training. In *Teaching Excellence* (pp. 39-42).
13. Аскарлов, И. Б. (2017). Управление и планирование процессом формирования исследовательских умений и навыков будущих преподавателей профессионального образования. *Школа будущего* (2), 10-15.
14. Аскарлов, И. Б. (2016). Подготовка к исследовательской деятельности будущего педагога профессионального обучения. In *Педагогическое мастерство* (pp. 39-42).
15. Nilufar, A., & Askarov, I. Vacuum Method for Assessing the State of the cylinder-piston group and predicting the residual life by the Clas device.
16. Аскарлов, И. Б., & Умиров, И. И. (2021). Технологии, методы и средства электронного обучения. *Academic research in educational sciences*, 2(CSPI conference 1), 459-464.
17. Daniyarovna, HS (2021). The Contents of Students' Independent Education and Methods of Implementation. *Journal of Psychology and Education*, 58 (2), 1445-1456.
18. Iskandarovich, UI (2021). Theoretical Fundamentals of Introduction of Electronic Educational Tools to the Educational Process. *Central asian journal of theoretical & Applied sciences*, 2 (1), 1-7.
19. Umirov, I. (2021). Pedagogical and psychological factors of using e-learning tools in the educational process. *Academic research in educational sciences*, 2 (2).
20. Umirov, I., & Xamrakulov, Yo. (2021). Peculiarities of e-learning and their comparative analysis. *Society and Innovations*, 2 (10 / S), 555-560.